

A REGIONÁLIS TUDOMÁNY DUALITÁSA ÉS PARADIGMÁI – HAZAI TÜKÖRBEN

(Duality and Paradigm of Regional Science –
in the Hungarian Mirror)

NEMES NAGY JÓZSEF

Kulcsszavak:

regionális tudomány társadalomelmélet térelmélet paradigma

A tanulmány – egy általános deduktív modellen és a regionális kutatások jelenlegi magyar főáramának értékelésén alapulva – a regionális tudomány elméleti struktúráját és tartalmát vizsgálja. A regionális tudomány mint társadalomtudomány a területi folyamatokhoz kapcsolódó különböző regionális kutatások alapvető fogalmait, elméleteit és módszereit integrálja. Fő elméleti keretét az általános társadalomelméletek és a társadalmi térelmélet dualitása adja. A regionális kutatások által vizsgált folyamatok két fő sajátos iránnyal rendelkeznek: a valós társadalmi folyamatok elemzése, illetve a közigazgatás rendszereinek kutatása. Ezek a folyamatok szorosan kapcsolódnak a regionális elemzés és tervezés céljaihoz és módszereihez. A szerző a regionális tudomány négy paradigmájára mutat rá: a társadalmi tér és a területi struktúrák elemeire, mint a diszciplína két általános paradigmája, és a települések és a régiók paradigmáira, mint a külső földrajzi tér speciális paradigmái.

A regionális tudomány tartalmára, céljaira vonatkozó meghatározásokat keresve, sokfajta meghatározásra bukkanhat a kutató. Kár lenne azonban ezt valamifajta sajátos, önmarcangoló negatívumként, komoly kritikai érvként értelmeznünk, hisz nincs ez másként a többi tudományág esetében sem. Még a legtradicionálisabb diszciplínák esetében is természetesen befolyásolja a kutatási súlypontokat, a célok és eszközök, az intézményrendszer tartalmát a folytonos változás, a tudományos fejlődés.

Enyedi György újabb írásaiban, előadásaiban (legutóbb Enyedi 2002a) azt, a nemzetközi tudományosságban is fellelhető álláspontot képviseli, ami a mai regionális tudományt transzdiszciplináris tudáskészletként határozza meg, amellyel a területileg mindig egyenlőtlen társadalmi fejlődés vizsgálata végezhető (a transzdiszciplinaritást – idézi Timár J. [2001] – a társadalomföldrajz is magáénak vallja). Magam sok tekintetben szimpatizálok ezzel a tudomány-elméleti szempontból elegáns, az intézményesültség szempontjából pedig realista meghatározással, noha az ez idáig kiizzadt definícióm bizonyos tekintetben szűkebb szemléletet tükröz: „A regionális tudomány a társadalmi tértudományok legalapvetőbb közös fogalmait, elméleteit, módszereit egységes rendszerbe foglaló és a társadalmi jelenségeket és folyamatokat ezek felhasználásával vizsgáló társadalomtudomány” – írtam a Tér a társadalomkutatásban c. könyvemben (Nemes Nagy 1998, 19).

A hazai szakirodalomban mindkét szemlélethez közeli vélemények megjelentek már. Többben, főként a tudományközi viszonyokat a szükséges empátiával szemlélő geográfusok (pl. Mészáros 2000) Enyedi szemléletével rokonszenveznek, az inkább az önálló diszciplináris jelleg felé hajlók közül Horváth Gy. (2001) lényegében az

én definíciómát vette át, amikor értékelte a hazai regionális kutatásokat. Sokan vannak, akik csak egyszerűen dolgoznak, és nem izgatja őket a diszciplináris karakter kérdése, bár minden komoly kutató, ha nem is morfondírogat tudománydefiníciókon (ami teljesen normális személyiségjegy), műveivel maga is állást foglal a legáltalánosabb szemléleti kérdésekben is.

Ez az írás *nem* valamifajta, csekély haszonnal járó *definíció-vita újraélesztésének kísérlete*, s nem utólagos – s így értelmetlen – reflexió a közelmúltban hazai akadémiai berkekben lezajlott diszciplinavitához. (Ugyanakkor nagyon egyetértek Berényi I. (2002) megállapításával – aki ugyan nem a regionális tudományról ír, de kifejezetten ilyen típusú kérdéseket feszeget, amikor a kultúrföldrajzban látja megvalósíthatóknak a geográfiai szintézist –, miszerint nem szerencsés, hogy a tudomány-elméleti és rendszertani problémák „elhallgatottak”). A szokványos rövid meghatározások keresése helyett inkább a regionális kutatások főbb csomópontjainak, elágazásainak feltérképezésével próbálkozom.

Az ilyen vagy olyan definíciótól függetlenül, a hazai regionális tudomány történetére és mai státuszára pillantva megállapítható, hogy az egyre halmazódó tudásanyag, a felértékelődött gyakorlati hasznosulás, a szervezeti gazdagodás ellenére valódi diszciplináris elismerése, a tudomány-rendszertani és szervezeti hierarchiákba való stabil beillesztése még várat magára. Ez azzal együtt is tény, hogy a kilencvenes években, miközben mértékadó nemzetközi publikációkban a regionális tudomány válságáról olvashattunk, itthon példátlanul megerősödött e kutatási irány (Enyedi 2002b). A hazai regionális tudomány ezzel együtt ténylegesen inkább csak az elegáns „transzdiszciplináris tudáskészlet” státuszáig ért el (ezt távolról sem tartom lekicsinyelhető fejlődési szintnek, de a tudáskészlet mégsem diszciplína) – ezért is használtam a fentiekben *Enyedi* meghatározására a *realista* jelzőt. Hozzá teszem: a ma érvényes hazai tudományos *taxonómiában* a regionális tudománynak a *multidiszciplináris* társadalomtudomány kategóriájában jut hely.

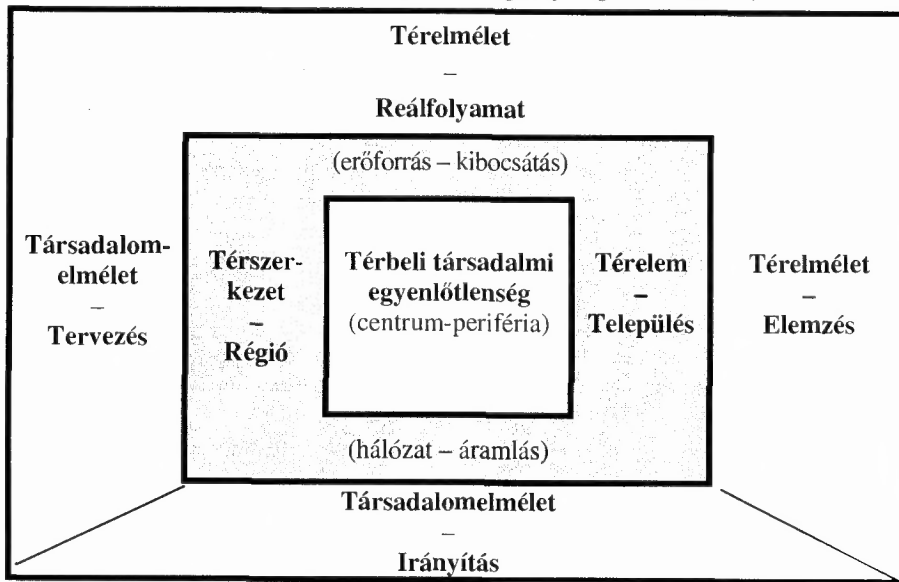
A következőkben a *transzdiszciplinaritás és a társadalmi tértudományi jelleg* építőköveit, elméleti és koncepcionális elemeit boncolgatom, kitekintve a nemzetközi tapasztalatokra is, de döntően a hazai kutatási irányokra figyelve. Az elméleti keretek és paradigmák áttekintése, valamifajta rendszerbe szedése éppúgy lehet az egyre többek által művelt regionális kutatások irányzatai közötti eligazodás, mint az egység megtalálásának lehetséges eszköze. A tudományközi kapcsolódások is világosabbá válhatnak így, ami a diszciplinák közötti kevés hasznú rivalizálásnak is jó ellenszere lehet. A tanulmányon végigvonul a regionális tudomány karakterének, tartalmának *határozott* megfogalmazására való törekvés, ami kétségtávan *el is határolja* a diszciplinát a többi tudományterülettől. Ebben az a vélelmem is tükröződik, hogy a tudományközi kooperáció – amit létszükségletnek tartok – sokkal hatékonyabb világos célú és eszközrendszerű tudományterületek között, mint a kusza átfedettségek viszonyai mentén.

A tudományág fogalmi építőköveit egy, szándékaim szerint szép szimmetriával esztétizált, deduktív modellre fűztem (*1. ábra*). A modell négy fogalomkörből építkezve jellemzi a regionális tudományt. E négy fő dimenziót *az elméleti keretek, a vizsgált folyamatok, a vizsgálati célok* és – legbelül – a regionális kutatások mögött (vagy előtt) mindenkor kimutatható, egyidejűleg is létező, s így gyakran konkuráló

tudományos szemléletek, koncepciók, *paradigmák* alkotják. Ezek egymásban és egymás mellett való elhelyezkedése és a modellen meg nem jeleníthető, de a későbbiekben fontos szempontként visszatérően említett időbeli hullámzásuk, történetiségük adja azt a sajátos elméleti-szemléleti konfigurációt, ami a regionális tudományi kutatások kereteit és jellegzetes irányait jelöli ki.

1. ÁBRA

A regionális tudomány elméleti keretei és paradigmái
(Theoretical Frames and Paradigm of Regional Science)

Forrás: Saját szerkesztés.

Elméleti keretek: társadalomelmélet – térelmélet

A modell alapkonceptiója, kerete a regionális tudomány *elméleti dualitása, együttes társadalomelméleti illetve térelméleti tartalma.*

Ez a szemlélet azt jelenti, hogy a társadalomelmélet mellett a felhasznált diszciplínakészletnek (a „transzdiszciplínának”) minden vizsgált tudományos kérdést átható, alapvető elemének tekintem a *térelméletet* is. Nélküle beszélhetünk ugyan területi kérdések vizsgálatáról, mint a társadalomelemzés egyfajta sajátos megfigyelési egységekből kiinduló közelítéséről, de csak *a regionális tudományon kívül.* Ezek a közelítések leginkább az egyes társadalmi tértudományokban vagy a területpolitika gyakorlati területeihez kapcsolódóan helyezhetők el. A legtöbb tér-ökonometriai modell vagy a területi tervdokumentumok jellemző példák minderre. Kissé szubjektívül, tartalmazza továbbá ez a kettősség azt is, hogy minden regionalistának illendő a maga szemléletét és felkészültségét elhelyezni e duálban, s mindazoknak, akik a szélső pólusok közelében lévőnek találtnak – tiszta „társada-

lomtudós” vagy igazi „térkutató” – indokolt a közép felé indulnia. (Attól persze, hogy a helyén marad, még megmaradhat kiváló tudósnak, a „regionalistaság” ehhez nem feltétel.)

A *regionális tudomány legsajátabb* szemléleti momentuma marad ki a gondolkodásmódból és a konkrét kutatási folyamatból, ha a teret (térbeliséget, területiséget) pusztán elemzési szempontként, keretként értelmezzük. A társadalomelmélet és a térelmélet tartalmainak együttes érvényesítése még akkor is (vagy a feladat „szépsége” okán épp azért) alapkövetelmény a regionális tudományban, ha a különböző tudományterületek térszemléletében és alapkategóriáiban nagyon markánsak a különbségek. R. Strassoldo (1990) például a tér, a terület, a környezet kategóriákat sorra a matematikához (geometria, topológia), a társadalomtudományhoz, illetve az ökológiához kötve, határozott különbségekre mutat rá konkrétságuk, komplexitásuk, dinamikájuk, analitikus illetve generális jellegük tekintetében. A térelméleti alapok és kutatások viszonylagos gyengesége a hazai regionális kutatások nagy kockázati eleme.

A többi tudományterülettel és a gyakorlattal kapcsolatokat kereső irányokat megfogalmazó nemzetközi tudományosság (újabban: Markusen 2001), ha nem is lezárt, de leszűrt és biztos társadalmi térelméleti ismeretrendszer bázisán szorgalmazhatja a nyitást. A mi ismeretrendszerünkben nincs meggyökeresedve Lefebvre „társadalom által termelt” tere (Lefebvre 1974), vagy Malmberg emberi territorialitás-elmélete (Malmberg 1980), de a kvantitatív elemzők feltárta sajátos és gazdag, s ma is bővülő térelméleti eszköztársadalom sem.

A társadalomelméleti jellemző más tudományágak teremtette hatalmas ismeretrendszerből merítve érhető el, s így főként szelekciós és adaptációs készséget feltételez. Ebben a tekintetben a regionális tudomány is „erősen elméletimportáló tudomány”, miként azt Benedek J. (2002, 21) a földrajzról írja (hozzá teszem: a módszer-import sem csekély). Bár szigorú követelményként állíthatnánk a regionalisták elé a társadalomtudományok (közgazdaságtan, szociológia, igazgatástudomány stb.) teljes elméleti eszköztárának ismeretét, ennek valóságos teljesítése azonban csak keveseknek adatik meg.

Sok egyéb tényező mellett két faktor, a térelméleti alapok gyengesége és a nagyon szerteágazó társadalomelméleti gyökerek miatt látszik kockázatosnak – a „sokat markol, keveset fog” veszélyét hordozza – valamifajta önálló *regionalista-képzés* megindítása graduális szakként az egyetemeken. Ugyanakkor túl késői fázisnak tűnik a regionális tudomány ismeretrendszernek csak a doktori iskolákban való felbukkanása. Saját tapasztalataim szerint a legmegfelelőbb képzési időszaknak a felső évfolyamok *szakirányai* látszanak, ahol – az alapképzési szakasz intézményenként divergáló, de biztos szakmai tartalmára is építve – átadhatók és kialakíthatók a regionális tudományi szemlélet alapjai is.

A különböző társadalomtudományok fő elméletei, szemlélete és módszerei átvételének csatornáit adottak: a regionális tudomány létrejötté ugyanis nem jelenti egyben azt, hogy a többi társadalmi tértudományt (l. regionális gazdaságtan, település-szociológia, társadalomföldrajz) felszívta, bekebelezte volna. A társadalomtudományi ismeretek ezért e tudományterületek közvetítésével eljuthatnak a regionális tudomány eszközei közé. Az ezekben létrejövő új eredmények ismerete, analógiák

keresése, az alkalmazási tér kiterjesztése járható út a társadalomelmélet új eredményeinek integrálására. Sokat segíthet ebben, hogy a (hazai) regionalisták mindannyian valamilyen alapvető társadalomtudományi képzettséggel rendelkeznek, s együttesen talán alkalmasak is az említett elméleti alapok „importjára”.

A társadalmi *térelméleti* ismeretek ellenben nem kis részben magán a *formálódó regionális tudományon belül* születtek az elmúlt fél évszázadban, mégpedig olyan tartalommal, hogy itt a tér, a térkategóriák általános (filozófiai, matematikai, fizikai) jelentése és tartalma csak azok sajátos, az egyes társadalmi szférákra jellemző megjelenésével együtt releváns. *A társadalmi térelméleti kutatások nem háríthatók át semmilyen más tudományágra, ebben magáé a regionális tudományé a fő felelősség.*

A térelméleti megalapozás talán legfontosabb témakörei nem elsősorban a tér általános filozófiai jelentéséhez kötődnek, hanem sokkal inkább a különböző térkategóriák világos értelmezéséhez (Szabó 2002), a társadalmi folyamatok adekvát területi szintjeinek és egységeinek megtalálásához. A társadalmi térelmélet számára hatalmas tudományos kihívást jelent ma, hogy a térbeliség látható felértékelődése a társadalmi folyamatokban együtt jár a teljesen új tartalmú és jellegű terek megjelenésével (a „virtuális térről” l. Jakobi 2002). Sok írás a manapság felértékelődött szubjektív, szellemi, absztrakt tereket el is választja a „valóságos” tértől. Nem gondolom, hogy a különbség abban állna, hogy az egyik „valóságos”, a másik meg „nem-valóságos”. Mindkettő nagyon is valóságos, csak másként. Napjaink legújabb folyamatai minőségi változásokat látszanak hozni az egyik legalapvetőbb térkategória, a *távolság* tartalmának és hatásainak mintegy *két évszázada* tartó látványos átalakulásában (a közlekedés és a kommunikáció újabb és újabb eszközei létrejöttének százada a 19. és a 20. század).

A jellegadóan a különböző *térkategóriák* mentén való gondolkodást és kutatást nemcsak a regionális tudomány önállósága, de léte és jövője szempontjából is kulcskérdésnek tartom. E szemlélet háttérbe szorultsága megállíthatatlanul ahhoz vezethet ugyanis, hogy a regionális tudomány kénytelen lesz visszahúzódni valahova oda, ahonnan elindult: a közgazdaságtan, a szociológia, a politológia vagy a földrajz valamifajta sajátos, szegmentált al-diszciplínájának szerepkörébe.

A térelméleti háttér még a leggyakorlatiasabb tevékenységek bázisaként is megjelenésre, végiggondolásra érdemes. Jól példázza itthon ezt az, hogy a regionális tudománnyal kapcsolatos szinte teljes elutasítás, székepszis után (Illés 1975) a magát ma már regionalistának valló Illés Iván a hazai *területfejlesztés* történetének megírásakor is értelmezésre érdemesnek tart (Illés 2002, 13) olyan alapvető térkategóriákat, mint „a térbeli, földrajzi egymásmellettség, differenciáltság, távolság és mobilitás, kiterjedés és tagoltság”. (Azt, hogy a tudományos minőség nem önmagából a „regionalistaságból” ered, ékesen bizonyítja mindkét citált munka magas színvonal.)

Arra, hogy a társadalmi jelenségek térbeliségének s ez által elemzésüknek, vizsgálatuknak *sajátos, önálló törvényei, szabályai* vannak, nagy meggyőző erővel mutat rá Varga A. (2002) tanulmánya, ami szinte minden ez idáig nagy hévvel és (ami gyakorlata vele jár) felszínességgel végzett (kvantitatív) területi gazdaságtani elemzésünk mögé kérdőjeleket hoz a nemzetközi tudományosság eredményeiből (a késés kb. másfél évtizedes, l. Anselin–Griffith 1988). A gondolati mag a következő: mivel a társadalmi jelenségek és folyamatok térbelisége az esetek túlnyomó többségében a térbeli közelségből fakadó egymásrhatással, hasonulással jár (elegánsabban: *a társadalmi tér jellegzetesen pozitív autokorreláltságú*), sok területi vizsgálatban csorbát szenved a statisztika egyik alapkövetelményének számító független mintavétel szabálya. Ez általá-

nosabban azt is jelenti: a térbeliség nem semleges megfigyelési szempont, hanem a társadalmi folyamatokat, összefüggéseket, konfigurációkat közvetlenül befolyásoló tényező. Ez a kérdéskör jellemzően azok közül való, ami itthon érdemben még ismeretlen, nem kivitatott (talán indulóban van a késés ledolgozása: l. Dusek 2002a).

A regionális tudomány fél évszázados története a társadalomelméleti és térelméleti dualitás állandó meglétéről, de egyben a két komponens egymás közötti arányainak jellegzetes változásairól tanúskodik. Ez sajátos tudománytörténeti szakaszokat teremt, amelyek szépen nyomon követhetők G. Benko (1999) analizisében is. A változó tudományos hangsúlyokban a társadalmi változások lenyomataira is rábukkanhatunk.

Isard regionális tudományában a komplex társadalmi (közgazdasági) tartalom dominál, ahol a tér, a területegység még inkább csak az egymásra hatás kerete. Az alapművében (Isard 1956) célba vett általános elmélet (general theory) nem térelméleti, hanem közgazdaságtani (mai szemléletében is leginkább erre mutat érzékenysége [Isard 1999]). De, már a kezdeteknél felsejlik az a vonulat – amit leginkább a hatvanas (nálunk a hetvenes, nyolcvanas) évek kvantitatív forradalma teljesíti ki –, amely a többváltozós matematikai-statisztikai módszereknek és a különböző térparamétereknek (helyzet, távolság) a vizsgálatokba történő hangsúlyozott beemelésével, a gazdaságon kívüli kérdéskörökben is a modellező, általánosító elméleti irányzat vezető szerepét hozta. Ennek az irányzatnak az utolsó nagy, igazi újdonságokat hozó hulláma a nyolcvanas évek közepén tetőző diffúzió-kutatás volt, ami – különösen értékes szemléleti többletként – először tette e térbeli, területi közelítéssel egyenrangúvá a regionális kutatásokban az időbeliség szempontját. Itthon e témakörben, néhány korrekciós tanulmányon túl, figyelemre méltó, szintetikus munka is született (Rechnitzer 1993). Nálunk még egyértelműen kényelmes gyekecipőben jár (a tematikus térképek gyors, számítógépi elkészítésének szakaszában, a modern kartográfia „profi” eszközeitől – l. Zentai L. 2003 – azonban még jócskán lemaradva) a földrajzi információs rendszerek technikáinak társadalom-elemzési felhasználása, ami, most már érzékelhetően, egy újabb módszertani forradalmat alapoz meg (Ball 2002).

Tőlünk Nyugatra sorra születnek a kifejezetten a lokalizált, térbeli adatok elemzésére használható szoftverek, s ezek bázisán nagy ütemben hatol be a térszemponutú elemzés a legkülönbözőbb problémakörökbe. Csak egyetlen példát említve: az Amerikai Nemzeti Igazságügyi Intézet (The National Institute of Justice) lokalizált bűnügyi adatok feldolgozására dolgozta ki CrimeStat nevű programrendszerét, ami azonban egy generális térelemző eszköz, kiválóan használható bármely más térbeli pontrendszer (cégek, intézmények) elemzésére is. A program az Internetről letölthető – ugyanis állami pénzből készült, a polgároknak –, ajánlom minden hazai elemző figyelmébe (ha más nem, ennyi haszna legyen az olvasónak ebből az elméleti írásból). E tendenciával sajátos ellentmondásban a geográfián, a területi elemzésen belül eluralkodott egy nem pusztán nem-quantitatív, de kifejezetten anti-quantitatív irányzat, ahogy azt A.S. Fotheringham és két szerzőtársa az egyik legújabb módszertani monográfia első bekezdésében rezignáltan megjegyzi (Fotheringham et al 2000).

A hetvenes évektől a *behaviourista fordulat*, a *regionális politikai kihívások* vagy (a kapcsolódó tudományterületek példájával élve) a *kritikai vagy radikális geográfia* (Timár 2001) újra a társadalmi és politikai determináltságra teszi a hangsúlyt.

Egyértelműen ilyen karakterű a kilencvenes évek regionális tudományi szemlélete az átalakuló kelet-közép-európai országokban is. E sajátos folyamatok, s a velük szinte egy időben felerősödő globalizálódás azonban egy közös momentum következtében újra kiemelten tereli rá a figyelmet a térbeliségre: az átalakulást minden szinten, a tradicionális vagy új reáltartalmak mentén, mértékében ugyan különböző, de alaptrendjében *növekvő térbeli differenciálódás* kíséri. A hatótényezők, okok keresésében ezért természetszerűen előtérbe kerül a fekvés, a térbeli kölcsönhatás, az „új geográfikum” momentuma. A regionális tudomány növekvő elismerésében, felértékelődésében nemcsak a regionalisták eredményeinek, hanem annak is fontos szerepe van, hogy a teret, a térbeliséget korábban lényegében ignoráló tradicionális társadalomtudományok a maguk új összefüggéseit, törvényeit keresve újra felfedezik a teret. Így megfordulóban van a korábbi egyoldalú viszony, amikor a területi kutatók a társadalomtudományok eredményeiből merítve dolgoztak, ma a tág társadalomtudomány is felhasználja a regionális tudományban kialakult elméleti és módszertani eszköztárat.

A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek kutatásában például a társadalmi és a térbeli faktorok kikerülhetetlenül megjelenő sajátos dualitása mindenekelőtt a „fej” (a humán erőforrások) és a „hely” (a fekvés, a környezet) egyaránt érdemi magyarázó erejű szerepére reflektál. A szociológia klasszikus módszerében, a véleménykutatásban a minták rétegzési szempontjai között előbb-utóbb fel kell bukkanjon a regionális szempont is (korábban legfeljebb a város-falu differenciáltság érvényesítéséig jutottak a mintavételes eljárások). Különösen jól jelzi ennek indokoltságát a választási-, illetve párt-preferenciákban nálunk is egyre markánsabban megjelenő regionális tagoltság.

De lépünk át a modell második fogalmi körébe, a *vizsgált folyamatok* dimenziójába!

Vizsgált folyamatok: reálfolyamat – irányítás

A regionális kutatások szemléletét boncolgatva az elméleti keretek kettőssége mellé a vizsgált folyamatok esetében két jól elkülönülő társadalmi szegmens, a *társadalmi reálfolyamatok, illetve a társadalomirányítás* illeszthető.

A meghatározó (hazai) területi kutatók többsége inkább egyik vagy másik problémacsoportra koncentrálnak. A geográfus indíttatásuk jellemzően az előbbi, a jogászigazgatási alapképzettségűek utóbbi felé húznak. (Megelőzendő, hogy mások helyezzenek el a saját sémámban, magamat jellemzően a *reálfolyamatokat elemzők* közé sorolom – az irányítási kérdésekhez is leginkább e szálon keresztül kapcsolódtam.) A közgazdászok között találjuk a legtöbb „kettős lelkületű” kutatót. Nálunk a legjobb példa *Bartke István* munkássága (l. pl. *Bartke* 1989), de *Enyedi György* (inkább *társadalompolitikai*) vagy *Rechnitzer János* (inkább *regionális politikai*) összegző munkái is duális jellegűek (*Enyedi* 1996; *Rechnitzer* 1998).

A modell e dimenziója kapcsán kérdéses lehet, hogy indokolt-e az *irányítási* momentumot a *társadalomelméleti*, a *reálfolyamatokat* pedig a *térelméleti* keretek mellé helyezni. A modell természetszerűen az egyes fogalmaknak csak a domináns kapcsolódásait jelezheti, s tulajdonképpen valamilyen fokon minden elem kapcsol-

latban van egymással, az irányítás társadalomelméleti oldalhoz kötése elsődlegesen és aktuálisan az irányítási folyamat hangsúlyos *politikai* tartalmából következik.

Azt, hogy az irányítás és a társadalomelméleti háttér összekapcsolódása nem pusztán deduktív elméleti séma, hanem valóban a jellemző kapcsolat, visszaigazolja az, hogy a területi irányítási kérdésekkel foglalkozó legjelesebb kutatók munkáiban (pl. *Pálné Kovács* 1999) kevés térelméleti kérdőjelet találunk (társadalomelméletieket és a gyakorlati politikára utalókat inkább). Az irányítási kérdéseknek a társadalomelmülethez, a társadalomtudományokhoz általában, ezen belül az igazgatótudományhoz, politológiához kötődése azonban az irányítási folyamatnak *nem a térbeli momentumát tagadja*, hanem csak azt érzékelteti, hogy itt a „belső” (szervezeti, funkcionális, hatalmi) térbeliség esik egyértelműen nagyobb súllyal latba, szemben a „külső” (a földi térben lokalizált) térbeliséggel. Az irányítás és a reálfolyamatok viszonyából ide tartozik az is, hogy szinte nyomtalanul tűnt el a hazai érdemi tudományos tematikából a területi irányítás direkt szembesítése a területi reálfolyamatokkal. A klasszikus minta – *Vági* (1982) – sajnos követők nélkül maradt, amire a rendszerváltozás aligha elégséges magyarázat (az irányítás és a reálfolyamatok kritikai szembesítésére most is lenne elég ok).

Vizsgálati célok: elemzés – tervezés

A modell következő szegmense a vizsgálati célok szempontját jelzi. Mivel a vizsgálati cél, illetve a vizsgált folyamat két, sok tekintetben egymást átfedő dimenzió, az előző fejezetben leírtak további részletezésére, finomítására is mód van.

Ha a regionális kutatások sokszínű vizsgálati céljait összefoglaló kategóriákba soroljuk, szinte magától értetődően adódik az elméleti (alap) és a gyakorlati (alkalmazott) kutatási célok két nagy csoportja. E két általános tudomány-karakterológiai csoporthoz még konkrétabb tárgymegjelölés is köthető esetünkben: *az elemzés*, illetve *a tervezés* szempontja (orvostudományi analógiával élve a diagnózis és a terápia).

Az inkább az elemzésekhez vonzódó kutató számára ugyan csábító a saját szempontjának kiemelése, a regionális kutatások genezise, egész története és mai gyakorlata azonban a tervezési (mai divatosabb kifejezéssel: fejlesztési, programozási) célt a kezdetektől fogva legalábbis egyenrangúan kezelte az elemzésivel. A két szempontot tekintve több időszak s a mai állapotok is inkább a gyakorlatias, tervezési cél túlsúlyát jelzik. Tudományelméleti szempontból ezt tükrözik vissza azok az álláspontok (*G. Benko* [1999] is idéz ilyeneket), amelyek az egész regionális tudományt egészében az *alkalmazott* tudományok közé sorolják.

Bizonyos esetekben (nem egy mai PhD kutatási téma kapcsán is) felmerül az a kérdés, hogy a nagyon gyakorlatias, politikai tartalmakkal átszótt tervezési-fejlesztési célú munkák egyáltalában minősíthetők-e a tudományosság szemszögéből? E kételyekre kettős válasz adható. Egyrészt a tervezési folyamatban vannak olyan szakaszok, amikor ténylegesen a tudományos közelítés az első hely (e ket-

tösszeget jól példázza Kozma G. [2002] munkája, amely a helymarketing elméletét és gyakorlatba ültetésének útjait egyaránt bemutatja). Másrészt a tervezésnek, fejlesztésnek megvan, meg lehet a maga tudományos, *tervezéselméleti* tartalma (ez utóbbi terület kevés hazai művelője közül kiemelkedik Faragó László szinte minden írása – az általam ismertek közül újabban l. Faragó 2000). Ilyen tartalmak illetve kritériumok nélkül azonban még a legsikeresebb kistérség-fejlesztési terv vagy marketing-mix sem teljesíti a doktori értekezések tudományos követelményeit (nem is kell, hogy teljesítse, de nem is fogadható el értekezésként).

Érdeemes végiggondolni a *kutatási célok és a vizsgált folyamatok* itt figyelembe vett két-két kategóriájának a lehetséges kombinációit is. Első közelítésben azt mondhatom: a regionális tudomány történetében a reálfolyamatok, illetve a társadalomirányítási kérdések kiemelt kutatása közel párhuzamosan fut az elemző, illetve tervező céllal, az elemzések a reálfolyamatokra koncentrálnak, a tervezési cél az irányítással kapcsolódik össze (*Bartkénél*, aki az irányítást kevésbé folyamatként, mint inkább *feladatként* fogja fel, a tervezés az irányítás része). Az összekapcsoltság azonban nem sémaszerű. Tekintsünk néhány példával is megerősítve ezekre a relációkra!

J. G. Williamson (1965), a területi egyenlőtlenségek történeti és nemzetközi alakulását taglaló klasszikus munkája – ami a saját elemzői pályám elindításában a legfontosabb írás, s melynek újabb, átfogó tesztjét épp mostanság tervezzük kis csapatommal – tipikus példája a *reálfolyamat – elemzés* kombinációnak. A hazai szerzők közül ez a szemlélet domináns a magát regionalistának sohasem valló, de munkahelyi kötődése okán „korpa közé keveredett” *Beluszky Pál* kiemelkedő színvonalú településföldrajzi munkásságában (*Beluszky* 1999).

A regionális tudománynak is gyökerei közé tartozó (klasszikus) *telephelyelméletekben*, a területi optimumkeresésben a gazdasági reálfolyamatok a gazdaságon (vállalaton, cégen) belüli döntés momentumával kapcsolódnak össze (ebben az esetben tehát a *reálfolyamat – tervezés* kombináció esetével állunk szemben). Az Isard-féle, születő regionális tudomány közelítése érthetően leginkább ezzel volt rokon.

Az *irányítás – elemzés* kombináció a regionális kutatásokon jellemzően túlmutató, erős politikai tartalmú témakör. Kelet-Közép-Európa átmeneti országaiban azonban, ahol az új regionális politikai intézményrendszer kiépítése volt az elmúlt évtizedben napirenden, az elemzések alig jutottak túl a „(még) nem működik” szindróma megállapításán, vagy megelégedtek azzal, hogy a formálódó intézményrendszer „EU-konform” (vagy mások szerint „nem EU-konform”). Ehhez a kombinációhoz kapcsolhatók ellenben épp az EU regionális politikai akciót, illetve ezek példáján a redisztribúciós momentumot, a bürokratikus jegyeket feszegető írások, vagy azok a kezdeti kísérletek, amelyek a fejlesztési folyamat monitoringját, a területi hatások kimutatását célozzák.

Ha nemcsak a vizsgálati célokat és folyamatokat kapcsoljuk össze, hanem a kiindulásként felvázolt duális elméleti háttérrel is, akkor az eddig áttekintett fogalompárok a (hazai) regionális tudomány két, hangsúlyaiban, szemléletében jól

elkülönülő – bár természetesen mereven szét nem választható – *kutatási vonalát* jelölik meg:

a társadalomelmélet – tervezés – társadalomirányítás az első vonal,
a második láncot pedig a térelmélet – elemzés – reálfolyamatok vonal alkotja.

Előbbiben – bár ott van –, jellemzően a társadalmi tartalom mögé kerül a térbeli, területi szempont, utóbbira inkább az jellemző, hogy kiindulópontja a tér, a terület, s ez töltődik meg társadalmi tartalommal. Ha megpróbálunk kiszabadulni a tudományterületek értékelésében gyakorta megjelenő apologikus szemlélet csábítása alól (azaz a *valóságos*, s nem a *kívánatos*, elképzelt viszonyokat tekintjük mérvadónak), *e két szemléleti vonal világos létét*, s nem valamifajta tagolatlan komplexitást jelölhetünk meg a mai (s itt nem csak a hazai helyzetre gondolok) regionális tudomány jellegadó vonásaként – a már többszörösen hangsúlyozott, természetes összekapcsolódások ellenére.

Az első kutatási vonalhoz áll közelebb a magát a hazai regionális tudomány bázisintézményének tekintő MTA Regionális Kutatások Központja is. Legutóbbi – az Országos Területfejlesztési Tanács számára készített – kiadványában az intézet (MTA RKK 2002) a következő területeken számol be kutatási eredményekről: EU-csatlakozás – regionális politika, területi gazdaságpolitikai vizsgálatok, városhálózati vizsgálatok, a térségi struktúrák vizsgálatai, vidékfejlesztési kutatások, a magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben, a regionális intézményrendszer fejlesztése. (Az OTT vélhetően nem hiányolta túl hevesen a térelméleti kutatásokat. Ezek vitele talán – az említett kiadványban felértékelően „stratégiai partnerként” említett – egyetemek súlyponti feladata lehetne, ha a kutatómunkához a szükséges, de a tömegoktatás viszonyai között tovaiant idő biztosítható lenne.)

A tudományterület jövőjére tekintve az elméleti megalapozottság erősítésén túlmenően kívánatosnak épp e két kutatási-szemléleti vonal közelítése tűnik. Bizonyos tekintetben azonban ezt az elkülönültséget kevésbé tekintem komoly nehézségnek annál, mintha egyfajta kusza komplexitásból, összefonódásból kellene kibogozni az alapvető szálat (ez zavaros elemzők zavaros fejlesztési javaslatait eredményezi).

A regionális tudomány paradigmái

Áttérve a tanulmány második részére, a modell „szívére”, a következőkben azokat az átfogó sémákat, gondolati vonalakat próbálom felvázolni, amelyeket a regionális tudományban paradigmamértékűnek tekintek.

A *paradigma* a tudományelmélet bevett fogalma, amelyet E. Babbie, átfogó társadalomtudományi módszertani művében így határoz meg: „A *paradigma* olyan alapvető séma vagy modell, amely szemléletünket valamely dologgal kapcsolatban szervezi és rendezi. Bár nem feltétlenül ad választ a fontos kérdésekre, de azt megmondja, hogy a választ hol keressük” (Babbie 1995, 78). Ugyanitt a szociológiai kutatásnak három alapvető paradigmáját említi: az *interakcionista* paradigma egyének közötti interakciókból álló folyamatként szemléli a társadalom életét, a *strukturálista-funkcionalista* paradigma a társadalmi élet szervezeti struktúrájára összpontosít, végül a *konfliktus-paradigma* versengő egyének és csoportok harcaként szemléli az életet.

A tudományok fő paradigmáinak megjelölése hosszú fejlődési időszak elmélyült elemzésére épülhet. A regionális tudomány egészét érintő ilyen munkák hiányában az alábbiak csak kísérletet jelentenek ezek megfogalmazására. Hangsúlyozom: a különböző paradigmák között (ha egy szemlélet valóban paradigma-értékű) nincsenek hamis és igaz paradigmák, csak különböző közelítések, hangsúlyok sokfajta átfedéssel, ugyanannak a társadalmi folyamatnak más-más interpretációjával. Igaza van Enyedinek, amikor azt hozza fel példaként, hogy Budapest éppúgy értelmezhető nagyvárosként, mint városrégióként (Enyedi Gy. szóbeli közlése alapján).

A regionális tudomány első 25 évének hullámzó kutatási hangsúlyairól – benne olyan, mára szinte elfeledett nagy kutatási témákról, mint a területi input-output elemzés, de már kiemelten megjelenítve a helyi és regionális tervezési tematikát – tartott előadást Peter Nijkamp 1985-ben Budapesten (Nijkamp 1985). A korábban már említett Strassoldo a társadalmi térformákat és tércategóriákat briliánsan osztályozó tanulmányában a matematikai tértudományok (a tér) paradigmatis fogalmaként a *távolságot*, a társadalomtudományok (a terület) központi koncepciójaként az *érték*, az ökológia (a környezet) paradigmájaként a *kölcsönös függőség* (interdependencia) fogalmát jelöli meg (Strassoldo 1990, 23).

Miként szemlél(het)i tehát a regionalista a maga vizsgálati tárgyát, a *társadalmi tér jelenségeit és folyamatait*?

Térbeli társadalmi egyenlőtlenségek

A regionális tudomány paradigma-értékű építőkövei két alapvető csoportba sorolhatók. A regionális tudomány legsajátabb, a társadalomelméletet és a térelméletet összekapcsoló kérdésfeltevésének felel meg a tudományág alapvető, *belső paradigmája: a térbeli társadalmi egyenlőtlenség*. Ez különösebb kifejtést nem is érdemel – aligha vitatható, hogy minden regionális tudományi kutatás mögött az az alaphelyzet és kérdés húzódik meg, hogy *miért (miként) tagolódik és működik differenciáltan, egyenlőtlenül a térben a társadalom, s miként változtathatók, alakíthatók ezek az egyenlőtlenségek?* Miközben az egyenlőtlenség (nem-azonosság) az idő- és térbeli létezésből elválaszthatatlan, a konkrét tagoltság, differenciáltság társadalmi következményei nem hagyják egyszerű „adottságként” értékelni, hanem újból és újból felvetik megváltoztatásának szükségességét is. Ez a paradigma a társadalmi fejlődés átfogó koncepcióihoz leginkább a *centrum-periféria elméleteken* keresztül kapcsolódik.

A *külső* paradigmák csokra színesebb, s épp ennek szálakra bontása lehet az egyik kulcs a különböző regionális tudományi szemléletek kimutatásához. Külső (vagy háttér-) paradigmának nevezem azokat a gondolati, kutatási irányokat, amelyek meghatározott társadalmi tartalommal jelenítik meg a társadalmi tér legalapvetőbb jegyeit, kategóriát. Ezek a *térelém* és a *térszerkezet*, valamint a *település* és a *régió* fogalmaihoz kötődnek.

A különböző külső paradigmákból induló gondolkodásban a regionalisták térfelfogása, *térszemlélete*, a térbeliség súlyának, szerepének eltérő értelmezése is megjelenik. A többi társadalomtudomány jellemzően nem ezeket, hanem a társadalmi folyamatok történetileg változó *kulcselemeit (funkcióit)* állítja a középpontba. Az

átjárás a két közelítés között lehetséges, ha nem is könnyű. Vizsgáljuk meg kissé részletesebben ezt a négy paradigma-értékű fogalmat.

Térelem, térszerkezet

Abban a regionális kutatói szemléletben, amely a különböző *társadalmi szereplőket* (egyének, gazdasági alanyok, társadalmi csoportok, intézmények) tekinti kiindulási pontjának – térelméleti szempontból, kimondva vagy kimondatlanul –, tulajdonképpen a *térelem* fogalma áll a középpontban.

E szemlélet kulcsfogalma a térelemek és attribútumaik *egyenlőtlensége* a térben. Ha megjeljük és jól jellemezzük, megértjük az adott folyamat meghatározó szereplőit, magatartásukat, eljuthatunk a vizsgált jelenségkör térbeli egyenlőtlenségi rendszerének megértéséhez. Ennek alakítása, például az egyenlőtlenség mértékének csökkentése is a szereplők (a térelemek) megváltoztatására (számuk vagy jellemzőik módosítására) épülhet. Ha deduktív módon ered az ilyen kutatás a társadalmi folyamatok nyomába, akkor épp *az érintett társadalmi szereplőket keresi*. Ha közelítése induktív (ez a jellemzőbb), akkor a feltételezett társadalmi főszereplők viselkedése, viszonyai *következményeként* jellemzi a társadalmi mozgásokat, és az ezek alakította térbeli differenciáltságot. E szereplők keresése a legkülönbözőbb társadalmi folyamatokban kétségkívül nagyon eredményes szemléleti irány, s generális kiindulópont a legkülönbözőbb társadalmi szférák kutatásakor.

Példák sokasága hozható az ilyen közelítésekre. Csak az újabb idők fogalomtárából szemezgetve, ebbe a vonalba sorolható például: a jelentős tőkével alapított vállalkozások léte vagy hiánya (a gazdasági értéktermelés térbeli differenciáltságának vizsgálatakor), a települési infrastruktúra vagy funkciókészlet (a jóléti tagoltság tényezőinek vizsgálatában), a politikai-hatalmi szereplők eloszlásának vizsgálata (a politikai térszerkezet vagy az esélyegyenlőségek elemzésében). Mennyiségi jellemzésükkor e szereplők száma és nagysága, hatásuk árnyaltabb feltárására törekedve pedig beágyazottságuk, tradícióik, innovatív képességük egyenlőtlenségeinek megjelölése fontos adalék a társadalomelemzésben.

Az már szemléleti és kutatás-módszertani szempontból más kiindulást és utat jelöl ki, ha a vizsgálat túllép az egyes társadalmi szférák (ágazatok) jól megfogható karakteres építőkockáin, szereplőin, s azok *kölcsönkapcsolatait* firtatja. Az egyes társadalmi szférákon belüli egyenlőtlenség vagy szegregáltság például viszonylag könnyen felmérhető, de a társadalom összetett térbeli tagoltságának értelmezéséhez már más kiindulási pontok szükségeltetnek (*település, régió*).

A *térszerkezet-paradigma* ugyancsak hozzáköthető a tér legáltalánosabb fogalmaihoz: itt a *rendezettség*, a konfiguráció áll a középpontban. Azt a sajátosságot emeli ki, hogy a térelemek és jellemzőik másként hatnak eltérő térbeli elrendezettségük következtében, hatásuk összeadódhat, vagy csökkenthetik, netán kiolthatják egymás hatását. Természetesen a kapcsolat a két fogalom között kölcsönös: minden konfiguráció kialakulására magára is hat a térelemek száma és minősége is.

A térszerkezet-paradigma a belső (hatalmi, politikai, szervezeti) terekben a kapcsolatok és viszonyok menti egyenlőtlenség, alá-fölérendeltség, függés mechanizmusaiiban a szó eredeti jelentésének megfelelő, és nem csak analóg értelmű *hierarchiákban* jele-

nik meg. A globalizáció kérdéskörének regionális tudományi közelítése ugyancsak e paradigmához áll legközelebb, hisz itt egy új térszerkezet kialakulásáról van szó, új főszereplőkkel és új kapcsolatokkal, s kirívó térbeli egyenlőtlenségekkel a homogenizálódás mögött. (Egyetérték *Faragóval*, aki azt mondja, hogy „A globalizáció felfogható egy hatalmas hálózatként” [*Faragó* 2002]).

A térszerkezet-szemléletben bukkan fel lehangsúlyosabban a szinte magával a térrel azonosítható, legalapvetőbb tércategória, a *távolság* (s kisebb hangsúllyal a másik rendezettségi paraméter, az irány), e szemléletben a külső földrajzi tér kutatásának központi kategóriája a *fekvés* (l. Észak–Dél, Nyugat–Kelet dualizmus).

Település, régió

A térelem és térszerkezet fogalmától még határozottabban a társadalmi tartalom irányába elmozdulva két olyan újabb paradigma-értékű fogalomra bukkanhatunk, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyes, sajátos társadalmi szegmensek (ágazatok) köréből kilépve az összetettebb, inhomogén társadalmi rendszereket vizsgáljuk.

Ez a két fogalom a regionális tudományi gondolkodásban a *település*, illetve a *régió*. Előbbi a *térelem*, utóbbi pedig a *térszerkezet* fogalmához kötődik erőteljesebben, de a különbségek a két-két fogalompár között távolról sem elhanyagolhatóak. Míg a *térelem* és a *térszerkezet* általános érvényű, mind a külső (a földi térben egyértelműen lokalizált) térben, mind a belső térben (a földi lokalizációtól függetlenül is térjellemezőket mutató rendszerekben) fellelhető – a regionális tudomány egésze szempontjából ezért átfogóbb – fogalmak, a *település* és a *régió kifejezetten csak a külső térre értelmezhető*. Abban az alkalmazott jellegű közelítésben, amely a regionális tudományt mintegy a területi tervezés tudományos háttereként pozicionálja, már leginkább csak a *település* és a *régió* fogalom jön szóba a gondolkodást elindító paradigmaként.

A különböző tudományterületek közötti kommunikációs zavarok mélyén gyakorta épp a „belső”, illetve a „külső” térre koncentrált szemlélet jellegzetes eltéréseit leljük meg. Jó példa erre a politológia és a politikai földrajz viszonya (*Murphy* 1999). Nehezen birkózik a területi elemzés a természet és a társadalom (kultúra) együttes térbeli elemzésével is. Ez az oka annak, hogy nem a természetföldrajz legátfogóbb tércategóriája, a *táj* vált paradigma-erejű fogalommá és szemléletté a társadalmi tér kutatásában. A nemzetközi tudományosságban határozottan érzékelhető törekvés a *táj* természeti és a társadalmi összetevőket egyenrangúan magában foglaló értelmezésére (*Jones–Atkinson* 1999) hazánkban ma még sokkal inkább elvi kíváncsalmaként bukkan fel, mintsem a konkrét kutatásokban valószínűleg érvényesített szempontként. Többek között ez az alaphelyzet teszi részben kényszerű szükségé az, hogy a regionális tudomány társadalomtudományi karakterét hangsúlyozzuk.

A paradigma erejű négy fogalom viszonylatában az is figyelmet érdemel, hogy míg a *térelem* és a *térszerkezet* között az egymásra épülés a jellemző logikai lánc, a *település* és *régió* fogalomban e viszony mellé már oda tehető a szembenállás is, hatókörük, valószínű társadalmi magyarázó erejük megkérdőjelezése mindkét irányban. Szerepe van ebben a településhálózati „szövet” különböző vidékeken nagyon eltérő sűrűségének éppúgy, mint a *település* és a *régió*, mint két térségi szint érdekellentéteinek a hatalmi, politikai (finanszírozási) viszonylatokban.

Mind a település-, mind a régió-paradigma magában foglalja a *település-, illetve a régió-típusok* rendszerét. (Az *egyedi, sajátos* település, illetve térség – általánosabban: „az egyedi hely” – a társadalomföldrajz jellegadó kategóriája.) Ez a szempont lényeges lökést ad a két fogalom valóságos tudományos használhatóságának, hisz az egyedi településeket, illetve térségeket egy rendszer részeként értelmezi. A településtípusok esetében bizonyos könnyebbséget (bár kockázatot is) jelent, hogy itt egyszerű méretjellemzők (pl. a településnagyság) is megjelennek osztályozási szempontként, a térségtípusok esetében azonban a karakter, a fejlettség sokdimenziós „minőségi” kategóriáira épül az osztályozás.

A település paradigmaerejű szerepét nagyban emeli, hogy e kategóriához kapcsolható a területi tudományok talán legkiterjedtebb hatókörű elmélete az *urbanizációs ciklusokról*. Különleges szerepet kap a település a korábban már emlegetett globalizáció tanulmányozásában is. A „városverseny” koncepcióján keresztül ez az alapkategória kiválóan használható a lokális-globális viszonyrendszer *külső* térbeli tanulmányozásában, s még arra is alkalmas, hogy a „verseny” fogalmával elkenje, a „városéval” pedig megfoghatatlanná tegye a globalizáció kíméletlenségét (London, Tokyo vagy New York városok ellen senki sem tüntet).

Semmifajta sajnálkozás nincs bennem, csak tényként említem: a település paradigmaereje korlátokat is állít a regionális tudomány expanziója elé. E fogalom önmagában is olyannyira erős és gazdag, sok szálon futó gondolkodásra és érdemi kutatásra ad lehetőséget, hogy egy másik, sok tekintetben generális szerepre vágyó tudomány-terület, a *településtudomány (urbanisztika)* önállósulásához is érveket ad.

Az urbanizáció-elméletekhez (vagy a gyakorlatiasabb növekedési pólus-konceptióhoz) mérhető – a gyakorlat által is visszaigazolt előrejelzési elemeket is tartalmazó – elméleti séma a térség, a régió fogalmához nem kötődik.

Leginkább talán a regionális egyenlőtlenségek, már említett, Williamson-hipotézishez kapcsolódó fejlődéstörténete, vagy az ifjabb innováció- és diffúzióelméletek tekinthetők ilyennek – az urbanizáció elméletét meg sem közelítő ismertség és elismertség nélkül. Ez elméleti szempontból kétségkívül gyengíti a régiócentrikus gondolkodás erejét. Sokak számára ugyanakkor a regionális tudomány azonos a *régiók tudományával*. A régió kitüntetett szerepét (akár szűkebb, akár tágabb, összetettebb értelemben használjuk is a fogalmat) objektíve alátámasztja az a tény, hogy a társadalmi térszerveződés a maga teljességében csak elszigetelt településekben vagy akár települések hálózatában nem értelmezhető (a gazdaság bizonyosan települések, hálózatok, áramlások kitöltötte térségekben szerveződik és él). A térségi keretekben gondolkodás a gazdaságfejlesztés esetén nem is kérdőjelezhető meg, a régiókat középpontba állító tudományos gondolkodás a legnagyobb csapást az „egy pont-gazdaság” szemléletére méri (a térszemléletnek a gazdasági elméletekre gyakorolt hatásairól l. *Dusek 2002b*).

A komplex régiók kutatásakor érdemes tudnunk, hogy mára, a rendszerelméletből kinőve lényegében önálló tudományággá vált maga a *komplexitás-elmélet* is. Íme egy újabb megismerésre érdemes modern ismeretkör. Ismerői a területi kutatói körből egyaránt figyelmeztetnek a komplex rendszerek leegyszerűsítésének és formális „elbonyolításának” kutatási veszélyeire (*Manson 2001; Reitsma 2003*).

A régió-koncepcióval kapcsolatos elméleti bizonytalanságokat a legújabb időkben bizonyos mértékig kiegyenlíti az, hogy a társadalomalakítás (erősen gazdasági töltetű) modern térdimenziója, a területfejlesztés emblematikusan kötődik a régiók fogalmához.

Befejezésül: gyökerek, módszerek

A regionális tudomány paradigmái (bár át-átszövik egymást) jól köthetők a gyökereket alkotó egyes tudományterületekhez.

A térelem-paradigma a vállalat (cég, telephely) fogalmában a *regionális gazdaságtanban* jut kulcsszerephez, de a területi dimenziót sem kifejejtő *társadalmi egyenlőtlenség-kutatásokban* a szociológia is ebből a szemléletből (egyének, társadalmi csoportok) indít, az igazgatástudomány intézményközpontú szemlélete is szorosan kötődik ide.

A térszerkezet-vizsgálatok tág értelemben leginkább a komplex földrajzi szemléletben (l. *Peter Haggett* térbeli rendszerfejlődési stádiumait), szűkebben a különböző hálózatok (főként az infrastruktúra) vizsgálatait gyakorta végző közlekedéstudományban és információs rendszerek vizsgálatában bukkannak fel.

A települést leginkább a társadalomföldrajzi és az urbanisztikai gyökerek emelték vezető paradigmaként a regionális tudományba, de a sokat emlegetett, szociálpszichológiai tartalmú *identitás* is karakteresen a települések szintjén fogható meg. A településeknek a „puhább” közelítésekben játszott kiemelt szerepét jelzi, hogy a tágabb térségi keretekre is kiterjesztett olyan fogalmak, mint hely-marketing, hely-imázs is jellemzően a lokális terekben fogható meg, és hat leginkább (*Jankó* 2002).

A régió már kissé „ridegebb” kategória, jól argumentálható léte elsődlegesen a gazdaságra szűkül, de összekapcsoltsága a hatalommal (*regere* – uralkodik, politikatudomány, politikai földrajz,) és a tervezéssel is erősödik, s a regionalizmus kapcsán a „puha” társadalomtudományok identitás-fogalma, a kulturális, etnikai meghatározottság itt is felmerül.

A négy paradigmatis fogalom magában foglal olyan, ugyancsak alapvető társadalmi kategóriákat, amelyek a konkrét vizsgálatok során tovább gazdagítják, sok esetben kiterjesztik az adott paradigma mentén induló gondolkodást és kutatást. Ilyen fogalom például az *erőforrás* és a *kibocsátás*, valamint a *hálózat* és az *áramlás*. Ezek példaként érdemes arra utalni, hogy számtalan regionális elemzés tárgya és eszköze a tökéletesen különböző formáinak (erőforrások) vizsgálata. A kibocsátás-szemléletű kutatások központi kategóriájaként pedig ugyancsak privilegizált kategóriája az elméleti és gyakorlati (regionális politikai) szemléletű kutatásoknak az értéktermelés (jövedelem, GDP). A hálózat-kutatások és a térbeli mozgások (áramlás, terjedés) vizsgálati a térszerkezet vagy általában a területi fejlődés kutatásának fontos eszközei, mind statikus, mind dinamikus közelítésben.

Már kissé távolabb vezet a paradigmáktól, de érdemes arról is szólni még, hogy mindegyikre jellemző az, hogy kutatómódszertani szempontból egyaránt utat nyitnak a szárazabb, de egzaktabb mennyiségi közelítésnek és a mélyebb, puhább, inkább az egyedi jegyeket felmutatni képes kutatási módszertannak. Leginkább a térelem-szemlélet a kiindulópontja a térparaméterekkel operáló matematikai model-

leknek. Sok matematikai modellben persze maguk a települések illetve régiók sem önmagukban vizsgált összetett rendszerek, hanem különböző jellemzőkkel bíró, de önmagukon belül ekkor homogénnek tekintett térelemek. A település vagy régió-központú gondolkodásban azonban inkább a szintetizáló, a rendszerek komplexitását leírni képes módszertan a jellegadó. A mennyiségi közelítések inkább az általános összefüggések keresését, a „minőségre” összpontosító (eset)tanulmányok az egyediség erejének bemutatására alkalmasak. Előbbiekben általában kevés hely jut a modellből kilógó „reziduumok” (az egyediség), utóbbiakban pedig az egyediségben közös összefüggések bemutatásának. Bár erre aztán igazán kevés a példa, természetesen a két út kombinációja a kívánatos.

Irodalom

- Anselin, L.–Griffith, D.A. (1988) Do spatial effects really matter in the regression analysis? – *Papers of the Regional Science Association*. Vol. 65. 11–34. o.
- Babbie, E. (1995) *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Ball, J. (2002) Towards a methodology for mapping 'regions for sustainability' using PPGIS. – *Progress in Planning*. Vol. 58. 81–140. o.
- Bartke I. (1989) *A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Beluszky P. (1999) *Magyarország településhálózata*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Benedek J. (2002) A földrajz térszemléletének hullámai. – *Tér és Társadalom*. 2. 21–39. o.
- Benko G. (1999) *A regionális tudomány*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Berényi I. (2002) A szociálgeográfia társadalomtudományi kapcsolódásai. – Abonyiné Palotás J.–Becsei J.–Kovács Cs. (szerk.) *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Szeged. 37–54. o.
- Dusek T. (2002a) *A területi autokorreláció*. Fiatal Regionalisták III. Konferenciája, Győr. (előadás)
- Dusek T. (2002b) *A gazdasági elemzések térszemlélete*. Geográfus Doktoranduszok VI. Országos Konferenciája. Budapest. (előadás)
- Enyedi Gy. (1996) *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Ember Település Régió sorozat, Budapest.
- Enyedi Gy. (2002a) *A regionális tudomány*. MTA RKK ATI jubileumi konferenciája, Kecskemét. (előadás)
- Enyedi Gy. (2002b) *La géographie humaine et la science régionale en Hongrie*. – *Géographie, Économie, Société*. 4. 347–353. o.
- Faragó L. (2000) A (terület)fejlesztés irányítási algoritmusai a programozás. – Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs. 527–541. o.
- Faragó L. (2002) *A plurális tér egy olvasata*. Kézirat.
- Fotheringham, A.S.–Brunson, C.–Charlton, M. (2000) *Quantitative geography. Perspectives on Spatial Data Analysis*. Sage Publications, London.
- Horváth Gy. (2001) A regionális tudomány, mint kutatási és oktatási diszciplína. – *Évkönyv 2001*. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan DI, Pécs. 11–23. o.
- Illés I. (1975) *Regionális gazdaságtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Illés I. (2002) *Területfejlesztés Magyarországon a XX. században*. Budapest. (kézirat)
- Isard, W. (1956) *Location and space-econom*. MIT Press, Cambridge.
- Isard, W. (1999) Further thoughts on future directions for regional science: A response to Fujita's remarks on the general theory of location and space-economy. – *The Annals of Regional Science*. Vol. 33. 383–388. o.
- Jakobi Á. (2002) A virtuális világ terei. – *Magyar Tudomány*. 11. 1482–1491. o.
- Jankó F. (2002) A hely szelleme, helyimage, helymarketing. – *Tér és Társadalom*. 4. 39–62. o.
- Jones, G.R.–Atkinson, M.S. (1999) Making a marriage with the land: the future of the landscape. – *Landscape and Urban Planning*. Vol. 45. 61–92. o.
- Kozma G. (2002) *Terület- és településmarketing*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Lefebvre, H. (1974) *La production de l'espace*. Anthropos, Paris.
- Malmberg, T. (1980) *Human Territoriality*. Methuen, The Hague.

- Manson, S.M. (2001) Simplifying complexity: a review of complexity theory. – *Geoforum*. Vol. 32. 405–414. o.
- Markusen, A. (2001) Two frontiers for regional science: Regional policy and interdisciplinary reach. – *Papers in Regional Science*. Vol. 81. 279–290. o.
- Mészáros R. (2000) *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. JATE, Szeged.
- MTA RKK (2002) *A magyar területfejlesztési gyakorlat tudományos megalapozása*. Pécs.
- Murphy, A.B. (1999) „Living together separately”. Thoughts on the relationship between political science and political geography. – *Political Geography*. Vol. 18. 887–894. o.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Ember Település Régió sorozat, Budapest.
- Nijkamp, P. (1985) *25 years of regional science: retrospect and prospect*. RSA 25. Európai Konferenciája, Budapest. (előadás, kézirat)
- Pálné Kovács I. (1999) *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Rechnitzer J. (1993) *Szélszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Győr.
- Rechnitzer J. (1998) *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Reitsma, F. (2003) A response to simplifying complexity. – *Geoforum*. Vol 34. 13–16. o.
- Strassoldo, R. (1990) *The Social Construction and Sociological Analysis of Space*. – Hamm, B.–Jalowiecki, B. (eds.) *The social nature of space*. Polish Academy of Science, Committee for Space Economy and Regional Planning, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa. 20–47. o.
- Szabó P. (2002) *A térszerkezet fogalma a hazai területi egyenlőtlenségi vizsgálatokban*. Fiatal Regionalisták III. Konferenciája, Győr. (előadás)
- Timár J. (2001) A modern társadalomföldrajz szemlélete és módszerei. – *Regionális Tudományi Tanulmányok*. 6. 49–60. o.
- Varga A. (2002) Térökonometria. – *Statistikai Szemle*. 4. 354–370. o.
- Vági G. (1982) *Versengés a fejlesztési forrásokért*. KJK, Budapest.
- Williamson, J.G. (1965) Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. – *Economic Development and Cultural Change*. 4. 3–84. o.
- Zentai L. (2003) *Output orientált digitális kartográfia*. Budapest. (MTA doktora értekezés, kézirat)

DUALITY AND PARADIGM OF REGIONAL SCIENCE – IN THE HUNGARIAN MIRROR

JÓZSEF NEMES-NAGY

The paper – based on a general deductive model and the evaluation of the recent Hungarian mainstreams in the regional research – investigates the theoretical structure and contexts of the regional science. The regional science as a social science integrates the basic concepts, theories and methods of different regional studies concerned with spatial processes. The basic theoretical framework of the regional science is the duality of the general social theories and the social space theory. The processes investigated in the regional studies have two main characteristic directions: the analysis of the real social processes or the research of the systems of the public administration. These processes closely connected with the aims and methods of the regional analysis and planning. The author points out four paradigm of the regional science: the elements of the social space and the spatial structures as two general paradigm of the discipline, and the paradigm of the settlements and regions, as a special paradigm of the “outer” (geographic) space.